পাঠ নং ১২
প্ৰাচীন নগৰীয়া সভ্যতা

3QIAFC

মূল অৰ্হতা ঃ

- সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ বিষয়ে থূলমূল আভাস পোৱা।
- প্ৰাচীন নগৰ সম্বন্ধে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰা।
- হৰপ্পা সংস্কৃতি সম্বন্ধে জনাৰ উপৰি পৃথিৱীৰ অন্যান্য সমসাময়িক সভ্যতাসমূহৰ বিষয়ে থূলমূল আভাস পোৱা।
- হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ বিস্তৃতিৰ লগতে ইয়াৰ নগৰ কেন্দ্ৰসমূহৰ লগত পৰিচয় হোৱা।

তোমালোকে আগৰ পাঠত আদিম মানুহে কেনেকৈ অঘৰী জীৱন বাদ দি কৃষিকৰ্মত জড়িত হ'বৰ বাবে নিগাজিকৈ গাঁও পাতি বাস কৰিবলৈ লৈছিল সেই বিষয়ে জানিব পাৰিছাহঁক। কালক্ৰমত এই মানুহবোৰে গাঁৱলীয়া সমাজৰ লগতে নগৰ-চহৰ আদি পাতিও বসবাস কৰিবলৈ লৈছিল। এই পাঠত প্ৰাচীন নগৰীয়া সভ্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

সাধাৰণতে আদিম মানুহে বিভিন্ন কাৰণত নদী বা হ্ৰদৰ পাৰতেই সমাজ পাতি বাস কৰিছিল। কালক্ৰমত বহু শতিকাৰ আৰ্জিত জ্ঞান আৰু কৌশলৰ জৰিয়তে এই নদীৰ পাৰৰ গাঁওবোৰৰ মাজৰ পৰা নগৰীয়া সভ্যতা গঢ় লৈ উঠিছিল। নগৰ উত্থানৰ প্ৰক্ৰিয়াকেই **নগৰীয়া সভ্যতাৰ আৰম্ভণি** বুলি ক'ব পৰা যায়। এনে নগৰীয়া সভ্যতাৰ উত্থান আজিৰ পৰা আনুমানিক ৪৫০০ বছৰৰ আগতে ঘটিছিল বুলি ইতিহাসবিদসকলে অনুমান কৰে। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত ভিন ভিন নগৰীয়া সভ্যতাৰ উত্থান হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

এইখিনিতে তোমালোকে জানি থোৱা ভাল যে পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন সভ্যতাবোৰৰ প্ৰায়ভাগেই নদীৰ পাৰতেই গঢ় লৈ উঠিছিল। যেনে- সিন্ধু নদীৰ পাৰত **সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা**, নীল নদীৰ পাৰত **মিছৰীয় সভ্যতা**, ইউফ্ৰেটিচ আৰু ট্ৰাইগ্ৰীছ নদীৰ পাৰত **বেবিলনীয় সভ্যতা**, হোৱাংহো আৰু ইয়াং চিকিয়াং নদীৰ পাৰত **চীনা সভ্যতা** ইত্যাদি।

জানি থওঁ আহা ঃ

প্ৰতিটো প্ৰাচীন সভ্যতাই একোখন নদীৰ পাৰত গঢ় লৈ উঠিছিল কাৰণ—

- নদীৰ পাৰৰ মাটি সাৰুৱা।
- নদীৰ পাৰত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ ঘাঁহ-বন গজে, সেয়েহে পশুপালনৰ বাবে সুবিধা হয়।
- নদীবোৰৰ দ্বাৰা খেতিপথাৰত পানী যোগান ধৰা আৰু যাতায়াতৰ পৰ্যাপ্ত সুবিধা হৈছিল।
- নদীবোৰৰ দ্বাৰা বেহা-বেপাৰত সুবিধা হয়।

এনেদৰে গঢ়ি উঠা প্ৰতিটো সভ্যতাৰ কিছুমান নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য আছিল। প্ৰতিটোৰে নিজা সমাজ ব্যৱস্থা, বেপাৰ-বাণিজ্য, ধৰ্মীয় বিশ্বাস আদি আছিল। ইমানবোৰ বিচিত্ৰতাৰ মাজতো আদিম সভ্যতাসমূহৰ মাজত কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। যিবোৰৰ আধাৰত এই সভ্যতাসমূহে পৰস্পৰৰ মাজত বেপাৰ- বাণিজ্য, যোগাযোগ আদি বজাই ৰাখিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

এইখিনিতে আমি আমাৰ দেশৰ প্ৰাচীন সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ বিষয়ে কিছু কথা জানি লওঁ আহা। সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাক ইতিহাসত **হৰপ্পা সংস্কৃতি** বুলিও কোৱা হয়।

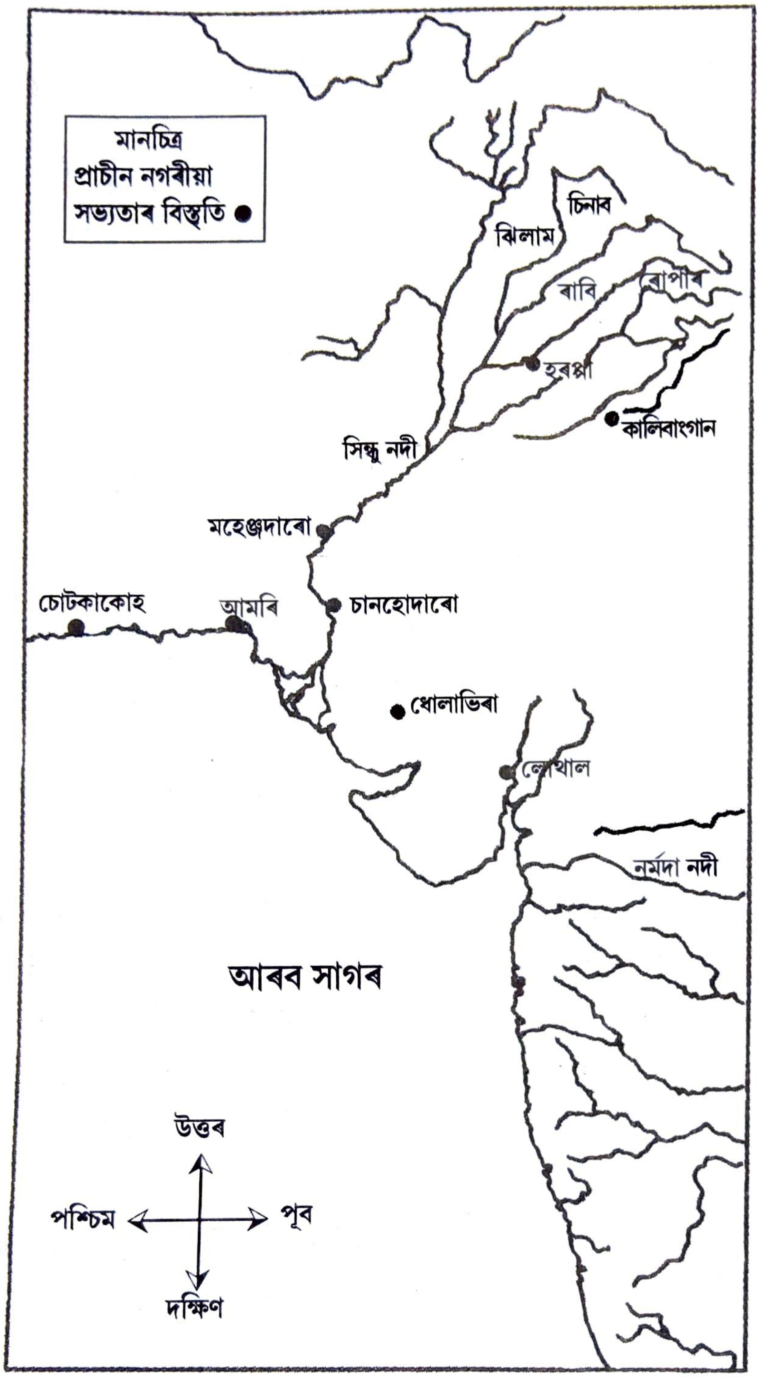

কাষৰ মানচিত্ৰখনলৈ মন কৰাচোন। মানচিত্ৰখনত প্ৰাচীন চহৰৰ ভগ্নাৱশেষ পোৱা ঠাইবোৰ দেখুওৱা হৈছে। তাত তোমালোকে কি কি ঠাইৰ নাম পাইছা বাৰু? প্ৰাচীন ভগ্নাৱশেষসমূহে প্ৰায়ে একোটা কাহিনী বহন কৰে। তেনেকুৱা কিছুমান ভগ্নাৱশেষৰ ওপৰত অধ্যয়ন চলাই প্ৰত্নতত্ত্ববিদসকলে একমত হৈছে যে আজিৰ পৰা প্ৰায় চাৰি হাজাৰ পাঁচশ মান বছৰ আগতে আমাৰ ভাৰত উপমহাদেশৰ সিন্ধু নদীৰ পাৰত এক অতি উন্নত মানৰ সভ্যতা গঢ়ি উঠিছিল। ১৯২২ চনত আৱিষ্কাৰ হোৱা সিন্ধু নদী উপত্যকাৰ দুখন চহৰ— **মহেঞ্জোদাৰো** আৰু **হৰপ্পা** এই সভ্যতাৰ চানেকি। এই দুখন চহৰৰ ভগ্নাৱশেষ সিন্ধু নদীৰ উপত্যকাৰ জম্মু চহৰৰ পৰা নৰ্মদা নদীৰ মুখলৈ আৰু বেলুচিস্তানৰ পৰা মীৰাটলৈ বিস্তৃত আছিল। খনন কাৰ্যত হৰপ্পা চহৰখন যিহেতুকে প্ৰথমতে আৱিষ্কাৰ হৈছিল, সেইবাবে আন আন ঠাইত উদ্ধাৰ হোৱা ভগ্নাৱশেষবোৰো হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে।

দলত আলোচনা কৰা ঃ

কেতিয়াবা কেতিয়াবা পুৰণি ঐতিহ্যপূৰ্ণ ঘৰসমূহ সম্পূৰ্ণ ৰূপে ধ্বংস কৰি তাৰ ঠাইত নকৈ অট্টালিকা সজাৰ প্ৰস্তুতি চলোৱা দেখা যায়। এনে কাম কিয় সমৰ্থনযোগ্য নহয় ?

নগৰৰ পৰিকল্পনা ঃ

কাষৰ চিত্ৰত মহেঞ্জোদাৰো নগৰৰ অট্টালিকাসমূহৰ ভগ্নাৱশেষবোৰ মন কৰিলে দেখা যায় যে আধুনিক যুগৰ অট্টালিকাবোৰৰ লগত সেইসমূহৰ বহু পৰিমাণে মিল আছে। ইয়াৰ পৰা মহেঞ্জোদাৰো নগৰখন সুচিন্তিত পৰিকল্পনাৰ সহায়তহে নিৰ্মাণ হৈছিল যেন ধাৰণা হয়। এই নগৰৰ ৰাজআলিবোৰ আহল-বহল আছিল। পোন আৰু বহল আলিবাটবিলাক সমান্তৰালভাৱে নগৰৰ এমূৰৰ পৰা আনমূৰলৈ বিস্তৃত হৈ আছিল। এই আলিবাটবিলাক লম্বভাৱে কটাকটি কৰি নগৰখনক কেইবাটাও সমান ভাগত ভাগ কৰিছিল। ৰাস্তাৰ চুকবোৰ আছিল ধেনুভেৰীয়া যাতে বস্তু কঢ়িয়াই নিয়া গধুৰ যান-বাহন সহজতে চলাচল কৰিব

চিত্ৰ - ১ ঃ প্ৰাচীন নগৰৰ ভগ্নাৱশে

পাৰে। ডাঙৰ আলিবাটবোৰৰ দাঁতিত অট্টালিকাবোৰে শোভাবৰ্ধন কৰিছিল। ঘৰবোৰ ইটা আৰু বোকা মাটিৰ সহায়ত নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। এই ভগ্নাৱশেষবোৰৰ মাজত কিছুমান এমহলীয়া আৰু কিছুমান দুমহলীয়া ঘৰৰ নিদৰ্শনা পোৱা গৈছে। প্ৰত্যেক ঘৰতে একোটাকৈ কুঁৱা আৰু স্নানাগাৰ থকাৰ উপৰি ঘৰবোৰৰ পৰা পানী ওলাই যোৱাৰ বাবে সুব্যৱস্থা আছিল। এই নলাবোৰৰ পানী ৰাজআলিৰ ডাঙৰ নলাবোৰেদি গৈ নৰ্দমাত পৰিছিল। নলাবোৰত ঢাকোনৰ ব্যৱস্থা আছিল। প্ৰতি ঘৰতে একোখন ডাঙৰ চোতাল আছিল।

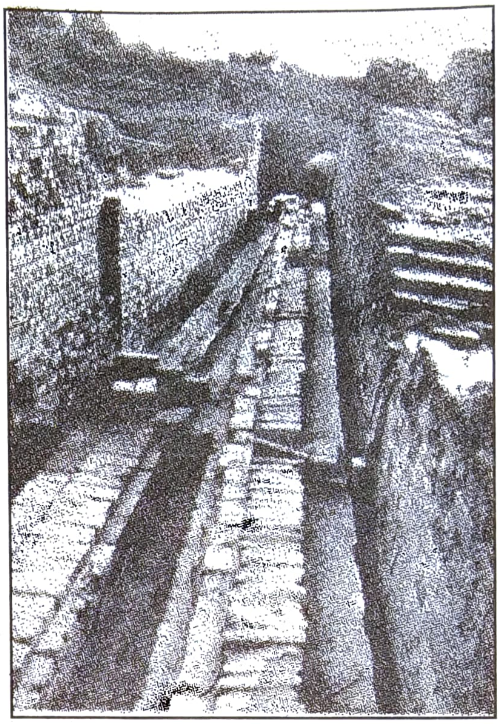
চিত্ৰ - ৩ ঃ মহেঞ্জদাৰোৰ নলা

দলত আলোচনা কৰা ঃ

পাঁচ হেজাৰ বছৰ আগতে গঢ় লৈ উঠা সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ মহেঞ্জোদাৰো নগৰৰ নিৰ্মাণ কাৰ্য আধুনিক নিৰ্মাণ কাৰ্যৰ সমপৰ্যায়ৰ নহয়নে? অপৰিকল্পিত আৰু পৰিকল্পিত নগৰৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাবোৰ আলোচনা কৰা।

এতিয়ালৈকে আৱিস্কাৰ হোৱা ভগ্নাৱশেষবোৰলৈ চাই সিন্ধু উপত্যকাৰ ঘৰবোৰক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। সেইবোৰ হ'ল— (ক) সাধাৰণ মানুহ থকা ঘৰ, (খ) ডাঙৰ অট্টালিকা, (গ) গা ধোৱা ঘৰ।

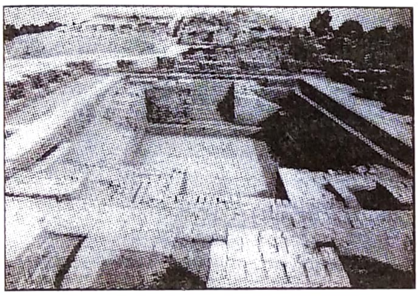
চিত্ৰ - ২ ঃ মহেঞ্জোদাৰোৰ গা ধোৱা পুখুৰী

মহেঞ্জোদাৰোত আৱিষ্কৃত হোৱা ভগ্নাৱশেষ বোৰৰ ভিতৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য নিদৰ্শন হৈছে **ৰাজহুৱা স্নানাগাৰটো**। ই চতুৰ্ভূজ আকৃতিৰ। ইয়াৰ মাজত ১১.৮৮ ×৭.০১ মিঃ জোখৰ এটি জলভাণ্ডাৰ আছিল। ইয়াৰ গভীৰতা আছিল ২.৪৩ মিঃ। এই জলভাণ্ডাৰৰ পানী লেতেৰা হ'লে তাক উলিয়াই নতুনকৈ পূৰাবলৈ ওচৰতে কুঁৱা আছিল। জলভাণ্ডাৰলৈ নামি যাবৰ বাবে খট্‌খটী আৰু ইয়াৰ কাষে কাষে কাপোৰ সলাবৰ বাবে কোঠালিও আছিল।

মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পা, এই দুয়োখন নগৰতে থকা ঘৰ, স্নানাগাৰ আদিৰ উপৰি কেইটামান ডাঙৰ ভঁৰাল ঘৰৰ ভগ্নাৱশেষো পোৱা গৈছে। ওচৰৰ গাঁওবোৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শস্যবোৰ সম্ভৱতঃ এই ভঁৰালবোৰত জমা কৰি ৰখাৰ ব্যৱস্থা আছিল।

নদী উপত্যকাত গঢ় লৈ উঠা কাৰণে হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ মূল অৰ্থনৈতিক ভেটি কৃষি আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। তেওঁলোকে বিভিন্ন ফল-মূল, গাখীৰ আদিৰ বাহিৰেও ধান, মাহ, বাৰ্লি, তিল আদি শস্য উৎপাদন কৰি খাইছিল। ইয়াৰ উপৰি, গোটেই উপত্যকাতে গৰু, ভেড়া, গাহৰি, কুকুৰা, ঘঁৰিয়াল আৰু কাছৰ মাংস খোৱাৰো প্ৰথা আছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে। কিছুমান বৰশী আৱিষ্কাৰ হোৱালৈ চাই সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাত মাছ ধৰা প্ৰথাৰ প্ৰচলন থকা যেন অনুমান হয়।

চিত্ৰ-৫ ঃ শিলত কটা মূৰ্তি

খনন কাৰ্যত উদ্ধাৰ হোৱা **শিলত কটা মূৰ্তিৰ** পোছাকসমূহৰ পৰা অনুমান কৰা হয় যে, মানুহে সাজ-পোছাক হিচাপে দুখন কাপোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। গাৰ ওপৰ অংশত এখন চাদৰ লৈছিল, তলৰ অংশত মানুহে আজিকালি ব্যৱহাৰ কৰা ধুতিৰ নিচিনা এবিধ বস্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বেজী, বুটামৰ আৱিষ্কাৰৰ পৰা অনুমান হয় যে

সেই সময়ৰ মানুহে চিলাই বিদ্যাও ভালদৰে জানিছিল।

তেতিয়াৰ দিনতো আজিকালিৰ দৰেই মানুহৰ অলংকাৰৰ প্ৰতি মোহ আছিল। পুৰুষ-মহিলা উভয়ে অলংকাৰ পিন্ধিছিল। সোণ, ৰূপ আদি বিভিন্ন ধাতু, হাতীৰ দাঁত, শংখ, শিল, জন্তুৰ হাড় আদিৰে অলংকাৰ তৈয়াৰ কৰি পিন্ধিছিল। আঙুঠি, খাৰু, ডিঙিৰ হাৰ, কাণফুল আদি প্ৰধান অলংকাৰ আছিল।

উত্তৰ দিয়া ঃ

মহেঞ্জোদাৰো নগৰ পৰিকল্পনাৰ কোনবোৰ কথা আজিও গ্ৰহণযোগ্য বুলি ভাবা?

ধৰ্মীয় বিশ্বাস ঃ

তলৰ চিত্ৰ কেইখনৰ পৰা সেই সময়ৰ মানুহৰ ধৰ্মীয় বিশ্বাসৰ বিষয়ে কিছু ধাৰণা কৰিব পাৰি। চিত্ৰ 'ক'ত শিলত খোদিত ছবিত এজন ব্যক্তিৰ মূৰত ষাঁড় গৰুৰ শিং আৰু ইয়াৰ চাৰিওফালে জীৱ-জন্তু থকা দেখা গৈছে। এই ব্যক্তিজন হয়তো সেই সময়ৰ মানুহৰ বাবে ভগৱান স্বৰূপ আছিল। চিত্ৰ 'খ'ত থকা আহত গছ আৰু সাপৰ ছবিৰ পৰা হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ মানুহবিলাকে ধৰিত্ৰী দেৱীৰ লগতে গছ আৰু সাপকো পূজা কৰিছিল যেন অনুমান হয়। চিত্ৰ- 'গ'ত সম্ভৱতঃ মাতৃদেৱীক পূজা কৰাকে সূচাইছে। মন কৰিবলগীয়া যে সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ ধ্বংসাৱশেষৰ মাজত এতিয়ালৈ কোনো মন্দিৰৰ অস্তিত্ব দেখা পোৱা নাই।

ক খ গ

চিত্ৰ - ৬ ঃ প্ৰাচীন যুগৰ ধৰ্মীয় মূৰ্তি

জীৱিকা ঃ

হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ সৰহভাগ মানুহে কৃষি কৰ্ম কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। সেই সময়ত কৃষকসকলে ঘেঁহু, বাৰ্লি, মটৰ মাহ আদিৰ উপৰি সৰিয়হ, কপাহ আদিৰ খেতি কৰিছিল। হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ মানুহেই পোনপ্ৰথমে কপাহ খেতি কৰিছিল বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

সেই সময়ৰ বহুতে আকৌ পশুপালন কৰিও পেট প্ৰৱৰ্তাইছিল। গৰু,ম'হ, ছাগলী, ভেঁড়া, গাহৰি আদি পালন কৰিছিল। কুকুৰ আৰু মেকুৰীও পুহিছিল। তদুপৰি বস্তু কঢ়িয়াবলৈ উট আৰু গাধ ৰাখিছিল। ঘোঁৰাৰ ব্যৱহাৰ কম আছিল। হাতী, বলধ, গঁড় আদি প্ৰাণীক হৰপ্পা সভ্যতাৰ মানুহে প্ৰাধান্য দিছিল।

তদুপৰি বহুলোকে ঘৰ সাজি, ইটা আদি তৈয়াৰ কৰি, বাচন-বৰ্তন প্ৰস্তুত কৰি, আ-অলংকাৰ আদি গঢ়ি আৰু কাপোৰ বৈও জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল। অৰ্থাৎ সেই সময়ত কৃষক আৰু পশুপালকৰ উপৰি কুমাৰ, কাৰিকৰ, বণিক, বাঢ়ৈ, শিপিনী আদি শ্ৰেণীৰ লোকো আছিল।

বেপাৰ-বাণিজ্য ঃ

হৰপ্পাৰ বেপাৰ-বাণিজ্য কৰা লোকসকলে কেঁচা সামগ্ৰী বিশেষকৈ ধাতু, বিভিন্ন ধৰণৰ মণি আদি আন ঠাইলৈ ৰপ্তানি কৰিছিল। ধাতুৰ উপৰি কাপোৰ, পাত্ৰ, মাটিৰ পুতলা, মণি আৰু খাদ্য সামগ্ৰী সেইবোৰ ঠাইলৈ ৰপ্তানি কৰা

হৈছিল। হৰপ্পা সভ্যতাত ব্যৱহৃত মোহৰ, মণি আদি মেছ'পটেমিয়াত পোৱা গৈছে। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে, সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ লগত মেছ'পটেমিয়া আৰু অন্যান্য সমসাময়িক সভ্যতাৰ মাজত বাণিজ্যিক সম্পৰ্ক আছিল। বেপাৰ-বাণিজ্যত নাৱেই প্ৰাধান্য পাইছিল।

জানি থওঁ আহা

আমদানি ঃ সা-সামগ্ৰী আন দেশৰ পৰা নিজ দেশলৈ অনা কাৰ্য।

ৰপ্তানি ঃ সা-সামগ্ৰী বিক্ৰীৰ নিমিত্তে অন্য দেশলৈ পঠোৱা কাৰ্য।

মেছ'পটেমিয়া সভ্যতা সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ প্ৰায় সমসাময়িক আছিল।

মেছ'পটেমিয়াক আমি বৰ্তমান ইৰাক হিচাপে জানো। তোমালোকে এছিয়া মহাদেশৰ মানচিত্ৰত ইৰাক দেশখন বিচাৰি চোৱা।

শিল্প কলা ঃ

তোমালোকে নিশ্চয় জানা প্ৰত্নতাত্ত্বিক খননৰ ফলত মহেঞ্জোদাৰোত ব্যৱহৃত বহু কাৰু-কাৰ্য খচিত সামগ্ৰী আৱিষ্কাৰ হৈছে। এই উদ্ধাৰ হোৱা সামগ্ৰীবোৰৰ পৰা অনুমান কৰা হৈছে যে হৰপ্পাৰ শিল্প-কলা বহুত আগবঢ়া আছিল। উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন আকাৰ আকৃতিৰে গঢ়া পাত্ৰসমূহ বৰ আকৰ্ষণীয়। ভিন ভিন ৰং আৰু আৰ্হিৰে সজাই তোলা সামগ্ৰীসমূহ বিশেষকৈ টিন আৰু তাম ধাতুৰ সংমিশ্ৰণত তৈয়াৰী ব্ৰঞ্জ ধাতুৰে গঢ়া আছিল। ইয়াৰ উপৰি পোৱা মাটিৰ বাচন-বৰ্তন, আ-অলংকাৰ, পুতলা আদিও তৈয়াৰ কৰাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। কিন্তু সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাত লো ব্যৱহাৰ কৰাৰ নিদৰ্শন পোৱা নাযায়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে এই সভ্যতাত ব্ৰঞ্জহে বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

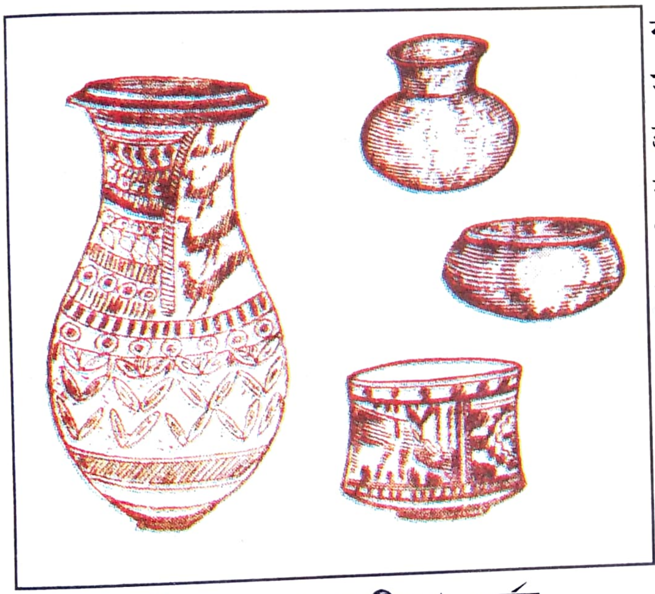

চিত্ৰ - ৮ ঃ পোৱা মাটিৰ বাচন বৰ্তন

হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ নগৰসমূহত তাঁত শিল্পৰো প্ৰচলন আছিল বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে। শিপিনীসকলে কপাহৰ উপৰি ঊলৰ কাপোৰো বৈছিল। নাও সজা, মোহৰ তৈয়াৰ কৰা, অলংকাৰ গঢ়া আদি কাৰ্যসমূহেই মুখ্য শিল্প আছিল। সিন্ধু উপত্যকাত দুই হাজাৰতকৈও অধিক শিল আৰু মাটিৰ মোহৰ পোৱা গৈছে। এইবোৰ চাৰিচুকীয়া, ঘূৰণীয়া আৰু চুঙা আকৃতিৰ। মোহৰবিলাকত বিভিন্ন চিহ্ন খোদিত কৰা আছে। সেই চিহ্নবোৰে সেইসময়ৰ মানুহৰ বেহা-বেপাৰ আৰু ধৰ্মীয় বিশ্বাস আদিৰ ইংগিত দিয়ে।

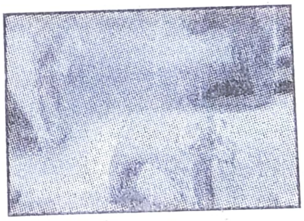

চিত্ৰ - ৯ ঃ মাটিৰ পুতলা

সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ আন এক উল্লেখযোগ্য অৱদান হ'ল **লিপিৰ** ব্যৱহাৰ। শিলত, মাটিৰ পাত্ৰত আৰু মোহৰবোৰত এই লিপিবোৰ পোৱা গৈছে। কিন্তু আজিকোপতি এই লিপিবোৰৰ পাঠোদ্ধাৰ হোৱা নাই।

সিন্ধু সভ্যতা আৰু সমসাময়িক সভ্যতাসমূহ ঃ

হৰপ্পাৰ চীল-মোহৰ কিছুমান চুমেৰীয় অঞ্চলত আৱিষ্কাৰ হৈছে। এইবোৰৰ পৰা প্ৰত্নতত্ত্ববিদসকলে অনুমান কৰে যে সিন্ধু সভ্যতাৰ বহুখিনি নিৰ্দশন চুমেৰীয় সভ্যতাৰ নিদৰ্শনৰ লগত সাদৃশ্য আছে। চুমেৰীয় আৰু মেছ'পটেমিয়া সভ্যতায়ো হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ দৰে যোগোযোগ ব্যৱস্থাৰ বাবে চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তদুপৰি হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ দৰে আন দুই সভ্যতায়ো

ধৰিত্ৰী দেৱীৰ পূজা কৰাৰ লগতে ঘৰ-দুৱাৰসমূহো ইটাৰে গঢ়ি লৈছিল। তাম আৰু ব্ৰঞ্জ ধাতুৰ দ্বাৰা তৈয়াৰী বস্তু ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বেপাৰ-বাণিজ্যৰ জৰিয়তে হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ লগত চুমেৰীয় আৰু মেছ'পটেমিয়া সভ্যতাৰ সঘন যোগাযোগ হৈছিল। সেয়েহে কোৱা হয় যে এই তিনিওটা সভ্যতা সমসাময়িক আছিল।

পাঁচ হেজাৰ বছৰ আগৰ এই উন্নত নগৰীয়া সভ্যতা প্ৰায় এক হাজাৰমান বছৰ তিষ্ঠি আছিল। ইয়াৰ পাচত এই সভ্যতাৰ পতন হয়।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা ঃ

- পৃথিৱীৰ আদিম সভ্যতাসমূহ ঘাইকৈ নদীৰ পাৰতেই গঢ় লৈ উঠিছিল।
- সিন্ধু নদীৰ পাৰত সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতা গঢ়ি উঠিছিল।
- সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ দুখন প্ৰাচীন চহৰ হ'ল— মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পা।
- সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাক হৰপ্পা সংস্কৃতি বুলিও জনা যায়।
- হৰপ্পা সংস্কৃতি এক উন্নত নগৰীয়া সংস্কৃতি, য'ত উৎকৃষ্ট নগৰ পৰিকল্পনাৰ আভাস পোৱা গৈছে।
- সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাত 'লো' ধাতুৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল।
- সিন্ধু সভ্যতাৰ বিস্তৃতি আন সমসাময়িক সভ্যতাতকৈ বেছি আছিল।
- সিন্ধু সভ্যতা চুমেৰীয় আৰু মেছ'পটেমিয়া সভ্যতাৰ সমসাময়িক আছিল।

অনুশীলনী ঃ

১) উত্তৰ লিখা—

ক) কি কি নদীৰ পাৰত প্ৰাচীন সভ্যতা গঢ় লৈ উঠিছিল?

খ) পাঠত উল্লেখ থকা প্ৰাচীন সভ্যতাসমূহৰ ভিতৰত কোনটো সভ্যতাৰ বিস্তৃতি আটাইতকৈ বেছি?

গ) কিহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ লগত মেছ'পটেমীয়া সভ্যতাৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি ক'ব পাৰি?

ঘ) সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহৰ বিভিন্ন ঠাইৰ লগত বেপাৰ-বাণিজ্যৰ কথা কিহে প্ৰমাণ কৰে পাঠটোৰ আলমত লিখা।

ঙ) কিহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহে চিলাই বিদ্যা জানিছিল বুলি অনুমান কৰা হয়?

২) পাঠত থকা মানচিত্ৰখন চাই তলৰ প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ দিয়া—

(ক) লোথাল আৰু কালিবাংগান বৰ্তমান কোন কোন ৰাজ্যত অৱস্থিত?

(খ) সিন্ধু নদীয়ে চুই যোৱা ঠাই কেইখনৰ নাম উল্লেখ কৰা।

(গ) বৰ্তমান পাকিস্তানৰ অন্তৰ্গত ঠাই কেইখনৰ নাম লিখা।

(ঘ) ঝিলাম বৰ্তমান কোনখন দেশত?

(ঙ) ৰোপাৰ বৰ্তমান ভাৰতৰ কোন ৰাজ্যৰ অন্তৰ্গত?

৩) 'ক' অংশৰ লগত 'খ' অংশ মিলোৱা—

ক	খ
(১) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ মানুহে	(১) শস্য ৰাখিবৰ বাবে।
(২) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ মোহৰবোৰ আছিল	(২) ইৰাকৰ লগত বেপাৰ-বাণিজ্য কৰিছিল।
(৩) সিন্ধু উপত্যকাৰ মানুহে বস্ত্ৰ কঢ়িয়াবলৈ	(৩) চতুৰ্ভুজ, ঘূৰণীয়া আৰু চুঙা আকৃতিৰ।
(৪) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ ভঁৰালবোৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল	(৪) অলংকাৰ পিন্ধিছিল।
(৫) সিন্ধু উপত্যকাৰ সমসাময়িক সভ্যতা	(৫) উট আৰু গাধ ৰাখিছিল।
	(৬) মেছ'পটেমিয়া সভ্যতা।

৪) দলগত কাৰ্য—

তোমাৰ অঞ্চলত পোৰা মাটিৰে কি কি সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰে তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

৫) শুদ্ধ বাক্যত ✓ চিন দিয়া—

(ক) মহেঞ্জোদাৰো নগৰৰ ৰাস্তাবোৰ পোন আছিল। ☐

(খ) মহেঞ্জোদাৰো নগৰৰ কোনো পৰিকল্পনা নাছিল। ☐

(গ) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ ঘৰবোৰত একোটাকৈ কুঁৱা আৰু স্নানাগাৰ আছিল। ☐

(ঘ) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ মানুহে লিপিৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ☐

(ঙ) হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ সামগ্ৰীসমূহৰ প্ৰায়ভাগে টিন আৰু তাম ধাতুৰ সংমিশ্ৰণত তৈয়াৰী। ☐

৬) সিন্ধু উপত্যকাৰ সভ্যতাৰ নগৰ পৰিকল্পনাৰ বিষয়ে লিখা।

৭) হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ মানুহে ব্যৱহাৰ কৰা আচবাব-পত্ৰ, ঘৰ সজা প্ৰণালী আদিৰ ওপৰত এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

৮) হৰপ্পা সংস্কৃতিৰ মানুহৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ মূল উৎস কি কি আছিল? তালিকা বনোৱা।

****